

יהדות קטלוניה

בית כנסת בקטלוניה מתוך הגדת סרייבו (ברצלונה שנת 1350 בקירוב)

יהדות קטלוניה (**קטלוניא**, בספרות הרבנית ובכתבי־היד) הייתה קהילה יהודית שהתקיימה בחצי האי האיברי, בממלכות הנוצריות של קטלוניה, ולנסיה ומיורקה עד גירוש ספרד ב-1492^[1]. שיא תפארתה היה במאות ה-12, ועד 14, בהן שגשגו שני מרכזי תורה חשובים בברצלונה ובג'רונה. יהדות קטלוניה פיתחה מאפיינים ייחודיים, שכללו סידור תפילה משלה (נוסח קטלוניה), מנהגים ומסורת פסיקת הלכה^[2]. אף על פי שבקטלוניה היו מנהגים ונוסח תפילה^[3] שונים מספרד^[4], היום נוהגים לכלול את חכמי קטלוניה בתוך יהדות ספרד.

בעקבות פרעות קנ"א (1391) והגירוש בשנת 1492 נאלצו היהודים שלא התנצרו להגר לאיטליה, לאימפריה העות'מאנית, לצפון אפריקה ולארץ ישראל.

תוכן עניינים

היסטוריה מוקדמת

מאות 12 ו-13

מאה 14

מאה 15

הפזורה של יהודי קטלוניה

התיישבות באיטליה

סיציליה

רומא

התיישבות באימפריה העות'מאנית

ק"ק קטלאן בסלוניקי

התיישבות בצפון אפריקה

יהדות אלג'יר

ראו גם

לקריאה נוספת

קישורים חיצוניים

הערות שוליים

היסטוריה מוקדמת

ההיסטוריונים משערים שהיהודים הגיעו לחצי האי האיברי לפני חורבן בית שני, אבל הממצאים הארכאולוגיים הקדומים ביותר שמעידים על חיי הקהילה היהודית הם מן המאה ה-3 בלבד.

המונח "אספמיה" הועתק מהשם היספניה (Hispania) והתייחס לחצי האי האיברי בתקופה הרומית^[5]. בתחילת המאה ה-5 איבדו הרומאים בחצי האי האיברי את שלטונם לוויזיגותים. בתקופה הוויזיגותית נגזרו גזרות רבות נגד היהודים ולפעמים נכפתה עליהם המרת דת לנצרות או גירוש.

בשנת 711 החלו המוסלמים את מסע הכיבוש של חצי האי האיברי. האזורים שנכבשו והפכו לאזורים שתחת שלטון האסלאם נקראו בשם הערבי "אל-אנדלוס". לא ידוע לנו הרבה על תולדות היהודים בראשית השלטון המוסלמי אבל כבר אז היהודים השתמשו בשם ספרד^[6] כדי להתייחס לארצות הללו^[7].

בתהליך כיבוש מחדש שכונה "קֶקוֹנְקִיסְטָה" כבשו הממלכות הנוצריות הצפוניות את כל השטחים המוסלמים מצפון לדרום. עם הרקונקיסטה הנוצרית גם השטחים שנכבשו על ידי ממלכות קסטיליה ופורטוגל כונו על ידי היהודים בשם 'ספרד', קטלוניה ושאר הארצות הצפוניות כונו בשם 'אדום' או 'עשוי'^[8]. תהליך הרקונקיסטה של קטלוניה התחיל בחסותם של המלכים הפרנקים שגירשו את המוסלמים שהצליחו לחצות את הפירנאים בקרב פואטייה (Poitiers) בשנת 732. האזורים המשוחררים מידי המוסלמים הפכו לרוזנויות ונשארו תחת הארגון האדמיניסטרטיבי של הפרנקים. הרוזנים הקטלאניים, בראשות רוזני ברצלונה, התנתקו אט אט מהפרנקים ושלטו באופן עצמאי. קטלוניה העתיקה היוותה אזור חיץ נגד התפשטות האסלאם. יהודים רבים עברו מספרד (החלק המוסלמי) אל הצפון (החלק הנוצרי)^[9] ולהפך ושימשו כמתורגמנים והיו בעלי תפקידים הן בקרב השלטון המוסלמי והן בקרב השלטון הנוצרי. ליהודים היו שדות וכרמים וחלק גדול מהם היו חקלאים.

בתקופה הקדומה הזאת תלמידי חכמים בקטלוניה שרצו להשלים את השכלתם התלמודית ירדו לישיבות הדרום. גם אלה שרצו ללמוד מדעים או בלשנות ירדו לספרד כפי שעשה רבי מנחם בן סרוק שנולד בעיר טורטוסה ועבר לקורדובה כדי ללמוד ולעסוק בלשון העברית בחסותו של הנגיד רבי שמואל אבן נגילה.

העדיפות הראשונות על התיישבות יהודית משמעותית בברצלונה ובג'רונה הן מן המאה ה-9. במאות ה-11 וה-12 היה בברצלונה בית דין ומרכז תורני חשוב, והעיר שימשה מעין תחנת ממסר לתורת הגאונים. חכמים מאותה תקופה הם רבי יצחק בן ראובן אלברג'לוני, רבי יהודה בן ברזילי הברצלוני, הנקרא גם הנשיא מברצלונה, ורבי אברהם בר חייא הנשיא^[10]. כמה מגדולי חכמי פרובאנס נסעו ללמוד בבית המדרש של ברצלונה, כמו רבי יצחק בן אבא מארי ורבי אברהם בן יצחק.

קטלוניה התאחדה עם פרובאנס בשנת 1112 ובשנת 1137 התאחדה עם אראגון, והפכה ברצלונה לעיר הבירה של ממלכה מאוחדת שנקראה בשם כתר אראגון. מלכי כתר אראגון הרחיבו את הממלכה לארצות אוקסיטניות.

מאות 12 ו-13

חותם המיוחס לרמב"ן
[העתק ממוזיאון היסטוריה
יהודית בג'רונה, המקור
נמצא במוזיאון ישראל]

במאות ה-12 וה-13 פרחו בתי המדרש בקטלוניה. בעיר ג'רונה שגשגו חכמי המקובלים האחים רבי עזרא ורבי עזריאל בני שלמה שהיו תלמידים של רבי יצחק סגי נהור (Isaac el Cec) בנו של הראב"ד מפּוֹשְׁקֵיָהּ. גם רבי יעקב בן ששת נמנה עם מקובלי ג'רונה של אותה תקופה. מג'רונה היו גם רבי אברהם בן יצחק חזן מחבר הפיוט אחות קטנה וגדול חכמי קטלוניה, רבי משה בן נחמן (רמב"ן) ששמו הרשמי בקטלאנית היה בונאסטרוק סה פורטה (Bonastroc çà Porta, מילולית: בן מזל-טוב השער).

בעיר ג'רונה היה מרכז תורה חשוב ובית מדרש של חכמת הקבלה אבל העיר המרכזית הייתה ברצלונה, שם כיהן הרמב"ן כראש הקהילה. בתקופה זו פעלו בברצלונה רבי יונה ג'רונדי ותלמידיו המפורסמים רבי אהרן בן יוסף הלוי מברצלונה (רא"ה) ורבי שלמה בן אדרת (רשב"א). גם פעלו בעיר ברצלונה רבי אשר בן יחיאל (רא"ש) ובנו רבי יעקב בן אשר (בעל הטורים), ורבי יום טוב בן אברהם אשבילי (ריטב"א), תלמידם של הרשב"א והרא"ה. בית המדרש של ברצלונה היה המרכז התורני החשוב ביותר של אותה התקופה.

במאה ה-13 התרחשו בקטלוניה מקרים רבים של עלילות הדם, היהודים הוכרחו להשתמש באות קלון (Rodella), ונאסר עליהם לשמש במשרות ציבוריות. הוכרחו להשתתף בוויכוחים פומביים עם נציגי הנצרות, כמו ויכוח ברצלונה שנערך בשנת 1263 בהשתתפות של הרמב"ן כנציג של היהדות. היהודים היו רכוש פרטי של המלכים שגבו מהקהילות מיסים ובתמורה העניקו להם הגנה מול הכנסייה והאוכלוסייה הנוצרית.

מלכי כתר אראגון הרחיבו את הממלכה וכבשו את מיוורקה, ולנסיה, איביזה ומנוורקה. בשנת 1258 חתמו על הסכם קורביל (Corbeil) עם מלך צרפת ובו הקטלאנים ויתרו על זכויותיהם בארצות האוקסיטניות, בתמורה הצרפתיים ויתרו על דרישותיהם על ארץ קטלוניה.

הקדש רבי שמואל הסרדי בעיר העתיקה של ברצלונה

אבן הנצחה של בית הכנסת בג'ירוונה (מאה 14)

חותם למצות (מאה 14)
[העתק ממוזיאון היסטוריה יהודית בג'ירוונה, המקור נמצא במוזיאון של אספולוגה דה פ'ראנקולי]

במאה ה-14 התגברה הקנאות הנוצרית בכל חצי האי האיברי והחלו רדיפות כנגד היהודים, אבל למרות המצב הקשה המשיך בית המדרש הקטלאני לשגשג. אפשר למנות בין חכמי קטלוניה של אותה התקופה את רבי פרץ בן יצחק הכהן, שנולד בפרובאנס ופעל בברצלונה, רבי נסים בן ראובן ג'ירוני (ר"ן) שכהן כרבה של ברצלונה, רבי חסדאי בן יהודה קרשקש (הזקן), רבי יצחק בר ששת ברפת (ריב"ש), רבי חסדאי בן אברהם קרשקש (רח"ק), רבי יצחק בן משה הלוי (פְּרוֹפִּיט דוראן, האפודי), ורבי שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ). מאותה תקופה אפשר למנות את הקרטוגרף ממיוורקה אברהם קרשקש והמשורר שלמה בן משולם דיפיארה.

בשנת 1348 נפגעה הקהילה היהודית של ברצלונה קשות מהמגפה השחורה ולאחר מכן הר"ן הצליח לחדש את פעולתה של הישיבה. בשנת 1370 היו יהודי ברצלונה מטרה לעלילת דם מפורסמת, כמה יהודים נהרגו ונאמני הקהילה הוחזקו במשך כמה ימים בבית הכנסת ללא מזון. בסוף המאה התרחשו גזירות קנ"א (1391) וכתוצאה מהפרעות יהודים רבים נאלצו להשתמד ולהמיר את דתם, רבים אחרים נרצחו על קידוש השם או נמלטו לצפון אפריקה (ביניהם הריב"ש והרשב"ץ), איטליה והאימפריה העות'מאנית. פרעות קנ"א היו הסוף של קהילות ולנסיה וברצלונה, קהילת מיוורקה החזיקה מעמד עד לשנת 1435, בה הוכרחו היהודים להמיר את דתם לנצרות, והקהילה של ג'ירוונה החזיקה מעמד, בקושי, עד גירוש רנ"ב (1492). באגרת ששלח לקהילת אביניון, מסכם רבי חסדאי קרשקש את האירועים ומוסר לנו תיעוד על הפרעות^[11]. אפשר ללמוד מדבריו שהפרעות החלו בראש חודש תמוז שנת קנ"א (4 ביוני 1391) בסביליה, קורדובה, טולדו, ובעוד כשבועים עיירות אחרות. החל מז' באב (9 ביולי 1391) התפשטו בעוד קהילות בכתר אראגון: ולנסיה, ברצלונה, ליידה, ג'ירוונה ומיוורקה. בפרעות קנ"א נהרסו רוב הקהילות היהודיות בקטלוניה.

במאות ה-14 וה-15 הרחיבו מלכי כתר אראגון את הטריטוריה במדינות הים התיכון וכבשו את סיציליה, קורסיקה, אתונה, ניאופאטריה, סרדיניה ונפולי.

המאה ה-15 הייתה מאוד קשה ליהודים ששרדו את פרעות קנ"א ונשארו במקום. הם נאלצו להתמודד עם לחץ גדול מצד הכנסייה והאוכלוסייה הנוצרית. המלכים היו במצב כלכלי קשה והטילו מיסים כבדים על שארית הקהילות. המצב היה קשה גם לאלה שהמירו את דתם לנצרות, הכנסייה כינתה אותם נוצרים חדשים ובחנה אותם בחשדנות כיוון שרבים מהם קיבלו את הנצרות רק כלפי חוץ ושמרו על יהדותם בסתר. מוסד האיקוויזיציה פעל על מנת לרדוף ולהעניש את הנוצרים החדשים ששמרו על מצוות היהדות.

בקטלוניה התרחש אחד מן הוויכוחים המפורסמים והארוכים שהיו בימי הביניים, ויכוח טורטוסה שהתנהל בין השנים 1413–1414. במאה ה-15 התגורר בקטלוניה המשורר רבי שלמה בן ראובן בנפיד.

בשנת 1469 נישאו פרננדו השני מלך אראגון ואיזבלה הראשונה מלכת קסטיליה ואיחדו את שתי הממלכות. בשנת 1492 השלימו את הרקונקיסטה עם הכיבוש של ממלכת גרנדה וגירשו את המוסלמים. באותה שנה גורשו כל יהודי ממלכות קסטיליה ואראגון שסירבו להתנצר.

הקבוצה הראשונה של מגורשי קטלוניה גלו בעקבות פרעות קנ"א ויצאו בעיקר לאיטליה (סיציליה, נאפולי, רומא, ליורנו), האימפריה העות'מאנית (בעיקר לסלוניקי, קושטא וארץ ישראל), וכן לצפון אפריקה (אלג'יר). הקבוצה השנייה של מגורשים יצאה בעקבות צו הגירוש של המלכים הקתולים שהיה ב-31 לחודש מרץ שנת 1492 (רנ"ב). ניתן ליהודים זמן למכור את רכושם ולצאת עד ל-31 ביולי, שעל פי הלוח העברי הסתיים באותה שנה בליל ח' באב, סמוך לתשעה באב. יהודים רבים המירו את דתם על מנת להישאר במקום.

התיישבות באיטליה

יהודים רבים שגלו מקטלוניה הגיעו לאיטליה ומצאו מקלט בסיציליה, בנאפולי, בליורנו ובעיר רומא.

סיציליה

ארון קודש של הקהילה היהודית הקטלאנית באג'ירה, סיציליה (שנת 1453)

בסיציליה התיישבו יהודים שהגיעו מחצי האי האיברי כבר במאה ה-11^[12]. המקובל המפורסם רבי אברהם אבולעפיה, שלמד שנים רבות בקטלוניה, השתקע בסיציליה בסוף ימיו ושם כתב רוב החיבורים שלו^[13]. סיציליה הייתה במשך שנים רבות חלק מכתר אראגון והקהילות היהודיות התקיימו שם עד סוף המאה ה-15, עם פרסום הצו לגירוש יהודי האי ב-18 ביוני 1492. יש לנו ידיעות על קהילה יהודית קטלאנית בסיציליה הודות לזיהוי כתב-יד כסידור בנוסח קטלוניה^[14], קהילה שהייתה קיימת כבר במאה ה-14 לפני פרעות קנ"א^[15]. בשנת 2017 התגלה בעיר אג'ירה (Agira), בכנסיית סאלוואטורה, ארון קודש מאבן שהיה שייך לבית הכנסת של הקהילה היהודית הקטלאנית. בית הכנסת נבנה בשנת 1453 ואחרי גירוש יהודי סיציליה הפך לכנסייה.

רומא

מפה בבית הכנסת קאטאלאן ואראגון ברומא (שנת 1838)

מגורשי קטלוניה מצאו מקלט בעיר רומא. בשנת 1517 הקהילה המאורגנת בנתה לעצמה בית כנסת של העדה הקטלאנית (Schola Hebreorum Nationis Catalanorum)^[16]. בשנת 1519 האפיפיור ליאו העשירי נתן ליהודי קטלוניה אישור להרחיב את הקהילה ולהעביר את בית הכנסת לדירות חדשות ולהקים שם מניין תפילה לפי מנהגם. בסוף שנת 1527 הקהילה הקטלאנית והקהילה של יוצאי אראגון התאחדו. בית הכנסת המאוחד של קטלוניה ואראגון שינה את מקומו פעם נוספת בשנת 1549. בשנת 1555 החלה הקהילה בבניית בית כנסת חדש. יש עדויות שהקהילה הקטלאנית ניהלה מאבק על מנת לא להתמזג עם הקהילות של הספרדים. כל שאר הקהילות הספרדיות התמזגו לקהילה 'איברית' מאוחדת של רומא חוץ מהקטלאנים שהתאחדו עם יוצאי אראגון. לפי מפקד שנערך בשנת 1868, 838 יהודים היו שייכים אז לק"ק קטלוניה. בשנת 1904 בית הכנסת הקטלאני התאחד עם שאר בתי הכנסת של רומא לבית כנסת גדול מרכזי שנבנה על גדת נהר הטיבר, ומאז אין ידיעות על הקהילה.

התיישבות באימפריה העות'מאנית

מגורשי קטלוניה הגיעו גם לאימפריה העות'מאנית, שם היהודים התארגנו לפי קהילות מוצא שנקראו 'קהלים'^[17]. היו קהלים קטלאנים באיסטנבול, אדירנה, סלוניקי וגם בצפת^[18].

ק"ק קטלאן בסלוניקי

מגורשי קטלוניה הקימו קהילה בסלוניקי בשם ק"ק קטלאן^[20]. למרות היותם מיעוט, היהודים הקטלאנים סירבו להתמזג עם הספרדים ושמרו בכל תוקף על מנהגם הקדום. המנהיגים הרוחניים של ק"ק קטלאן נקראו בשם 'מרבץ תורה' ולא בשם 'רב'. הראשון שידוע לנו הוא רבי אליעזר השמעוני שהגיע לסלוניקי בשנת 1492 ואחריו רבי משה קפסאלי. גם החכם רבי יהודה בן בנבניסטי הגיע אחרי הגירוש והקים ספרייה מאוד חשובה. עוד חכם מפורסם בקהילה הקטלאנית היה רבי משה אלמושנינו, מרבץ תורה, פרשן והוגה דעות^[21]. משה היה בנו של רבי ברוך אלמושנינו, שבנה מחדש את בית הכנסת הקטלאני אחרי השריפה שהייתה בשנת 1545.

מחזור לנוסח ברצלונה מנהג קאטאלאניא. סלוניקי, שנת 1527^[19].

מחזור כפי מנהג ק"ק קאטאלאן (כרך א: תפילת שמואל). סלוניקי, שנת 1927^[25].

בשנת 1515, בשל מריבות פנימיות, הקהילה התפרקה לשני קהלים שנקראו "קטלאן ישן" ו"קטלאן חדש"^[22].

בשנת 1526 הודפס לראשונה מחזור לימים נוראים בשם 'מחזור לנוסח ברצלונה מנהג קאטאלאניא'^[23].

יהודי קטלוניה הוציאו כמה הדפסות מחודשות של המחזור במאה ה-19. בשנת תרכ"ג (1863) הודפס 'מחזור לראש השנה ויום הכפורים כמנהג ק"ק קאטאלאן ישן וחדש אשר בעירנו זאת שאלוניקי יע"א' על ידי הצעיר יצחק אמארייליי.

בשנת תרכ"ט (1869) הודפס 'מחזור כמנהג ק"ק קאטאלאן ישן וחדש' על ידי משה יעקב עייאש ורבי חנוך פיפאנו, הביאום לבית הדפוס דוד המכונה בכור יוסף ארדיטי, סעדי אברהם שאלתיאל^[24].

הקהילה הקטלאנית בסלוניקי התקיימה עד לפני השואה במלחמת העולם השנייה^[26]. בשנת תרפ"ז (1927) הקהילה הקטלאנית הוציאה לאור בשלושה כרכים מחזור לימים נוראים כפי מנהג ק"ק קטלאן (מהדורה ממוספרת), הידוע בשם 'נוסח ברצלונה מנהג קטלונאי'^[27]. בכרך השני 'תפילת יעקב' יש הקדמה היסטורית ארוכה בלאדינו^[28] על תולדות הקהילה היהודית הקטלאנית ועל הוצאת המחזור, אותה הקדמה מתומצתת ובעברית נמצאת בכרך הראשון 'תפילת שמואל'. להלן קטע מהגרסה בעברית:

"אחת הפנינים הכי יקרות שהביאו אתם אבותינו בני גלות קטלונאי בצאתם בראש גולים הוא סדר תפלה קדמון זה לראש השנה ויום הכפורים הנודע בשם 'נוסח ברצלונה מנהג קטלונאי'. ומרוב הצרות וטלטול הגלויות שבאו כשואה על הנוודים האמללים נתבלבלו רוב המנהגים ונתהפכו מעט מעט, כמעט כולם לסדר תפילה אחד הנקרא 'נוסח ספרד' חוץ מאחדים יוצאים מן הכלל שלא שנו מנהגם. בני ק"ק קטלן מעירנו זאת שאלוניקי גם הם לא שנו מנהגם. והם עד היום אוחזים מעשה אבותיהם בידיהם לשפוך שיחם לפני ה' בימים הנוראים על פי הנוסח הקדמון הזה שהביאו אתם מקטלונאי."

הקהילה הושמדה בשואה, הניצולים עלו למדינת ישראל לאחר המלחמה בשנים 1945–1948.

התיישבות בצפון אפריקה

חופי הים של קטלוניה, ולנסיה ומיורקה פונים מול חופי אלג'יריה ושנים רבות התקיימו קשרי מסחר בין הארצות. בעקבות פרעות קנ"א קבוצה גדולה של יהודי קטלוניה גלו לאלג'יריה, במיוחד לעיר אלג'יר. באותה תקופה קמו בצפון אפריקה שלוש ממלכות אחרי נפילתם של האלמואחידון, אחת במרוקו של היום, אחת בתוניס, ואחת באלג'יריה שנשלטה על ידי שושלת בני זיאן. בגדול ניתן לומר שרוב יהודי קסטיליה גלו למרוקו, ויהודי קטלוניה, ולנסיה, ומיורקה ואראגון הגיעו לאלג'יריה.

יהדות אלג'יר

השליטים המוסלמים של אלג'יריה באותם הימים, שבירתה הייתה אז העיר תלמסאן, קיבלו יפה את המגורשים. היהודים שהגיעו לאלג'יריה קיבלו מעמד של בני חסות כמקובל בארצות האסלאם תמורת תשלום מיסים. מצבם של יהודי אלג'יריה לפני הגירת מגורשי קטלוניה היה ירוד מאוד, גם כלכלית וגם רוחנית. הגולים שהגיעו תרמו להקמת מסחר עם ארצות אירופה ושיפרו את הכלכלה והתורה.

מחזור קטן כמנהג ק"ק ארגיל. ליוורנו, שנת 1886^[29].

שני גדולי חכמי קטלוניה הריב"ש^[30] והרשב"ץ^[31] נמלטו לאלג'יר. לאחר זמן התמנה הריב"ש כמרא דאתרא ואב בית דין של קהילת אלג'יר, והרשב"ץ מונה לדיין בבית דינו. כשנפטר הריב"ש, הרשב"ץ מילא את מקומו. יהודי אלג'יריה קיבלו את מורתם של שני הרבנים, ואחריהם שמשו בקודש צאצאי הרשב"ץ, כבנו רבי שלמה בן שמעון (רשב"ש) ותלמידיהם. במשך כל הדורות יהודי אלג'יר שמרו בנאמנות ובקפדנות על מורשתם הרוחנית ועל המנהגים שהגיעו מקטלוניה, ועד עצם היום הזה הריב"ש, הרשב"ץ והרשב"ש הם הרבנים של יהדות אלג'יר.

אחד המאפיינים של הפסיקה ההלכתית של רבני אלג'יר בכל הדורות הוא הכבוד למנהג, וזהו מאפיין שקיבלו מתורת הרמב"ן. בענייני הלכה פסקו באלג'יר תמיד כהריב"ש והרשב"ץ, ולא כהכרעת מן הבית יוסף^[32]. הפסיקה ההלכתית של חכמי אלג'יר המשיכה את אופן הפסיקה של בית המדרש הקטלאני של הרמב"ן והרשב"א. כך למשל ענה רבי אברהם אבן טוואה (1510-1580)^[33], נינו של הרשב"ץ, לשאלה שנשאל בהלכות שבת מאת חכמי פאס:

"תשובה: דעו ישמרכם האל כי מגורשי מארץ קטלאניא אנחנו וע"פ מה שנהגו אבותינו ז"ל בהיותם שם נהגנו גם אנחנו במקומות אלו אשר נתפזרנו בהם בעונותינו ואתם יודעים שרבני קטלאניא אשר כל מנהגי הקהלות מיוסדים ע"פ הוראת'ם הרמב"ן והרשב"א והרא"ה והר"ן זצ"ל ועוד כמה רבני גדולי אשר היו בכל דור עם הרבני הנז' אף על פי שלא נתפשטו פסקיהם ולא יצאו לאור העולם ולכן אין ראוי לפקפק על מנהגי קהלותיה' אף על פי שלא ימצא אותן ענין מפורש בספרי' כי מסתמא ע"פ גדולי הללו נהגו"^[34]

בענייני התפלות והפיסטים יהודי אלג'יר שמרו בקפדנות על המנהגים שהגיעו מקטלוניה. המחזור לימים נוראים בנוסח ק"ק אלג'יר הגיע מקטלוניה עם מגורשי קני"א^[35].

ספר חכמת מסכן והוא ספר קרוב"ץ, ליוורנו שנת 1772^[36].

במאה ה-18 כמה תלמידי חכמים ערערו על המנהג הקדום בטענה שהיה נגד דברי האר"י. המנהג שהגיע מקטלוניה היה לומר פיוטים, סליחות, קינות, אזהרות ובקשות באמצע התפילה, והם טענו שאין לנהוג כך וצריך לשנות המנהג. רבני אלג'יר התנגדו לכך וטענו שלפי ההלכה אסור לשנות את המנהג הקדום^[37], אבל למרות התנגדותם בדורות הבאים ברוב בתי הכנסת בעיר אלג'יר פשט מנהג התפילה על פי האר"י (המכונה 'מנהג המקובלים')^[38], ורק בשני בתי כנסת המשיכו לאחוז במנהג הקדום (המכונה 'מנהג הפשטנים'): בבית הכנסת הגדול, ובבית הכנסת 'יכון ובעז' (ששמו הוחלף אחר כך ל'חברת גוגנהיים'). הפיוטים המיוחדים, הנאמרים בשבתות ובימים טובים נדפסו בספר נפרד שנקרא קרוב"ץ^[39]. לפי המסורת המנגינות המיוחדות שהחזנים שרים מתוך הקרוב"ץ מקורם ממסורת קטלוניה והגיעו לאלג'יר בתקופת הריב"ש והתשב"ץ^[40].

בשנת תש"ס (2000) התקיימה הסדנה השנתית לאתנומוזיקולוגיה^[41] שהתמקדה במסורת הליטורגית של יהודי אלג'יריה^[42] והשתתפו בה חזנים אלג'יראים מישראל ומצרפת. הסדנה הוקלטה וניתן לשמוע את ההקלטות באתר האינטרנט של הספרייה הלאומית. הוקלטו קטעי חזנות של שבת, ימים נוראים, שלוש רגלים וימי התעניות, וכן פיוטים ושירת קודש של יהודי אלג'יריה. אף על פי שעברו יותר משש מאות שנה, ניתן למצוא בייחודיות המסורת הליטורגית של יהודי העיר אלג'יר שרידי שירת הקודש של יהודי קטלוניה מימי הביניים.

ראו גם

לקריאה נוספת

- יצחק בער, **תולדות היהודים בספרד הנוצרית**, תל אביב: עם עובד "דעת", ה'תש"ה, 1945
- Jean Régné, *History of the Jews in Aragon: regesta and documents, 1213-1327* Jerusalem: 1978
- Yom Tov Assis, *The Golden Age of Aragonese Jewry. Community and society in the Crown of Aragon, 1213-1327*, London: 1997
- Ariel Toaff, «The Jewish communities of Catalonia, Aragon and Castile in 16th century Rome», Ariel Toaff, Simon Schwarzfuchs (eds.), *The Mediterranean and the Jews. Banking, Finance and International Trade (XVI-XVIII centuries)*, Ramat Gan: Bar-Ilan University Press, 1989, pp. 259-270
- Eduard Feliu, «La trama i l'ordit de la historia dels jueus a la Catalunya medieval», *I Congrés per a l'estudi dels jueus en territori de llengua catalana*. Barcelona: 2001, pp. 9-29
- Jewish Catalonia: Catalog of the exhibition held in Girona at the Museu d'Història de Catalunya, 2002.; Includes bibliographical references
- Simon Schwarzfuchs, «La Catalogne et l'invention de Sefarad», *Actes del I Congrés per a l'estudi dels jueus en territori de llengua catalana: Barcelona-Girona, del 15 al 17 d'octubre de 2001*, Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2004, pp. 185-208
- A history of Jewish Catalonia : the life and death of Jewish communities in Medieval Catalonia / Silvia Planas, Manuel Forcano; photography, Josep M. Oliveras. 2009, Includes bibliographical references
- Manuel Forcano, *Els jueus catalans: la historia que mai no t'han explicat*, Barcelona: Angle Editorial, 2014

קישורים חיצוניים

מדיה וקבצים בנושא **יהדות קטלוניה** בוויקישיתוף

- אתר סידור קטלוניא ([/https://sidurcatalunya.com](https://sidurcatalunya.com))
- אתר יהדות אלג'יריה ([/http://www.yahadut-algeria.co.il](http://www.yahadut-algeria.co.il))

הערות שוליים

1. ראו: יצחק בער, **תולדות היהודים בספרד הנוצרית**, תל אביב: עם עובד "דעת", ה'תש"ה, 1945.
2. רבי שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ) מזכיר בכמה מקומות שבקטלוניה המנהג לפסוק כרשב"א ובספרד כרא"ש והטור, עי' תשב"ץ ח"ג סי' רנז (=שכז), וראה גם ח"ב סי' קמא, ח"ג סי' פו ו-קיח. וראה בח"ד טור ג סי' י.
3. לאחרונה יצא לאור סידור תפילה כמנהג ק"ק קטלוניא (<https://sidurcatalunya.com>), השחזור המלא הראשון של נוסח קטלוניה. הסידור מבוסס על כתבי-יד מן המאות ה-14 ועד 16 וכולל תפילות לכל השנה וגם הלכות, מנהגים והנהגות שלוקטו על ידי אחד מתלמידי רבינו יונה ג'ירונדי בבית מדרשו בברצלונה.
4. יש אין ספור דוגמאות בספרות הראשונים בהן יש הבחנה סמנטית-גיאוגרפית בין קטלוניה לבין ספרד. ראה: שו"ת הראב"ד סי' קלא. שו"ת הרשב"א החדשות (מכתבי-יד) סימן שמה. שו"ת הריב"ש סי' עט, סי' שסט. שו"ת התשב"ץ חלק ג סי' פו ו-קיח, חלק ד (חוט המשולש) טור ג סי' י, ח"ג סי' רנז (=שכז), ח"ב סי' קמא. ראה גם: אהרן גבאי, 'הנחת תפילין בחול המועד', האוצר גיליון ט"ז (תשע"ח) עמ' שעג-שעח. אהרן גבאי, 'נוסח חתימת ברכת האירוסין', מוריה שנה 36, גיליון א-ב (תשע"ח), עמ' שמש-שסב.
5. מאה ה-3 לפסה"נ – תחילת המאה ה-5 לסה"נ.
6. השם 'ספרד' הופיע בפעם ראשונה בספר עבדיה: **"גַּלְתָּ הַחֵל הַזֶּה לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר כְּנַעֲנִים עַד צָרְפַּת וְגַלְתָּ יְרוּשָׁלַם אֲשֶׁר בְּסִפְרָד יִרְשׁוּ אֶת עַרְי הַנְּגֹב"** (עובדיה א, פסוק כ). רש"י הסתמך על תרגום יונתן למקרא שבו תרגם את השם 'ספרד' לשם 'אספמיא': "ספרד תרגם יונתן אספמיא".
7. ממכתבו של רבי חסדאי אבן שפרוט למלך הכוזרים ניתן להבין שהשם 'ספרד' התייחס באותה תקופה לארצות שהיו תחת שלטון האסלאם, כלומר אל-אנדלוס: **"יַעַד לְאֲדוּנֵי הַמֶּלֶךְ, כִּי שָׁם אֲרָצֵנוּ שְׂאֵנוּ גְרִים בְּתוֹכָהּ בְּלִשׁוֹן הַקִּדְוֶשׁ סִפְרָד וּבְלִשׁוֹן יִשְׂמַעֵאֵלִים יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ אֵל אֲנִדְלָס וְשָׁם מְדִינַת הַמִּמְלָכָה קַרְטָבָה"**. המכתב הוא פרי רוחו של רבי יהודה הלוי, ואם כן הביטוי משקף את זמן ריה"ל בלבד.
8. כך למשל כותב הרמב"ם במשנה תורה: **"בְּתֵי כְּנֻסִיּוֹת וּבְתֵי מְדֻרָּשׁוֹת נוֹהֲגִין בְּהֵן כְּבוֹד וּמְכַבְּדִים אוֹתָן וּמְרַבְּצִין אוֹתָן. וְנוֹהֲגִין כָּל יִשְׂרָאֵל בְּסִפְרָד וּבְמַעַרְב בְּשַׁנְעָר וּבְאֶרֶץ הַצִּבִּי לְהַדְלִיק עֲשָׂשִׁיּוֹת בְּבְתֵי כְּנֻסִיּוֹת וּלְהַצִּיעַ בְּקַרְקָשׁוֹן מְחַצְלָאוֹת כְּדֵי לִישֵׁב עֲלֵיהֶם. וּבְעַרְי אֲדוֹם יוֹשְׁבֵינָה עַל הַכְּסָאוֹת"** (הלכות תפילה פרק י"א, ה).
9. בדברי הראשונים מצויה הבחנה ברורה בין יהדות ספרד לבין הקהילות שבצפון הנוצרית המכונה 'אדום' או 'עשו'.
10. ברצלונה הייתה מוכרת כעיר הנשיאים בגלל כמות היהודים שנשארו את תואר הכבוד 'נשיא'.
11. הדפסת האגרת בתוך הספר שבט יהודה, הנובר תרט"ז.
12. ראו: מנחם בן-ששון, **יהודי סיציליה 825–1068: תעודות ומקורות**. ירושלים: מכון בן-צבי, תשנ"א

13. Moshe Idel, «The Ecstatic Kabbalah of Abraham Abulafia in Sicily and its Transmission during the Renaissance», *Italia Judaica V: Atti del V Convegno internazionale (Palermo, 15-19 giugno 1992)*, Roma: Ministero per i beni culturali e ambientali, pp. 330-340
14. בסידור כמנהג ק"ק קטלונאי, המחבר זיהה כתב־היד פרמה פלטינה 1752 כסידור נוסח קטלונאי. בסידור נמצאת 'ברכת המלך', בה מוזכר המלך פדריקו השלישי (1341–1377) שמלך בסיציליה בשנים 1355–1377. הודות זה ניתן לומר בוודאות שהייתה קהילה יהודית קטלאנית באי כבר במאה ה-14 לפני פרעות קנ"א. זה התייעוד הראשון על הקהילה היהודית הקטלאנית בסיציליה.
15. עד היום חשבו שהגל הגדול של יהודי קטלונאי הגיעו לסיציליה בסוף המאה ה-14 בעקבות פרעות קנ"א: Nadia Zeldes, «Els jueus i conversos catalans a Sicília: migració, relacions culturals i conflicte social», Roser Salicrú i Lluch et. al. (eds.), *Els catalans a la Mediterrània medieval: noves fonts, recerques i perspectives*, Barcelona: Institut de Recerca en Cultures Medievales, Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona, 2015, pp. 455-466
16. התעודות הארכיוניות פורסמו על ידי אריאל טואף, ראו: Ariel Toaff, «The Jewish communities of Catalonia, Aragon and Castile in 16th century Rome», Ariel Toaff, Simon Schwarzfuchs (eds.), *The Mediterranean and the Jews. Banking, Finance and International Trade (XVI-XVIII centuries)*, Ramat Gan: Bar-Ilan University Press, 1989, pp. 259-270
17. התארגנו בשבע קהילות בשם: קאטאלאן, אראגון, קאשטיליה, לשבון, גרוש ספרד, מאיורקה וציציליה. כל הקבוצות התארגנו לפי מקום מוצאם של היהודים ושמרו על נוסח התפילה (מחזור) ועל המנהגים שנהגו לפני הגירוש. היה בקרבם נוסטלגיה גדולה למקום מוצאם והרבה הוסיפו לשם המשפחה את השם של העיר או המקום ממנו הגיעו: קאטאלאנו, קורדוב'רו, קאסטרו, טולידאנו, קואינקה, וכו'.
18. ראו מפקדים במאמר: Simon Schwarzfuchs, «La Catalogne et l'invention de Sefarad», *Actes del I Congrés per a l'estudi dels jueus en territori de llengua catalana: Barcelona-Girona, del 15 al 17 d'octubre de 2001*, Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2004, pp. 185-208.
19. הספרייה הלאומית, R 52 A 347
20. בית הקברות היהודי בסלונקי מהמאה ה-16 ונחרב בשנת 1943. אף על פי שהמצבות לא קיימות, כמה חוקרים מקומיים העתיקו את הכתוב בהן ולכן יש לנו מידע על המצבות של הקהילה הקטלאנית.
21. בתשובה של רבי שמואל די מדינה פסק לטובת משה אלמושינו ביחס לבניית בית כנסת של ק"ק קטלונאי.
22. יש עדות לכך בשו"ת הרדב"ז חלק א סימן רצב.
23. בשו"ת מהרש"ך (רבי שלמה בן אברהם הכהן) חלק ד סימן יד, יש עדות למחזור המיוחד לימים נוראים בנוסח ק"ק קאטאלאן.
24. המחזור הודפס בשם 'מחזור לראש השנה כפי מנהג ספרד בקהילות קדושות סאלוניקי יע"א' וכולל התפילות של ק"ק קטלאן ישן וחדש וק"ק אראגון.
25. הספרייה הלאומית, R 41 A 257
26. יצחק שמואל עמנואל, **גדולי שלוניקי לדורותם**, תל אביב: דפוס א' סטרוד ובניו, תרצ"ו, ע' 22–23. (כולל רשימת שמות משפחה של הקהילות הקטלאניות בשנת 1936)
27. **כרך א**: תפלת שמואל. מחזור לראש השנה. **כרך ב**: תפלת יעקב. מחזור לשחרית ומוסף יום כפור. **כרך ג**: תפלת סעדי. מחזור ליל כפור ומנחה ונעילה.
28. מגרשי קסטיליה היו הרוב ולכן השפה הספרדית-יהודית (לאדינו) הפכה לשפה המדוברת לכל הקהילות, כולל הקהילה הקטלאנית.
29. הספרייה הלאומית, R 56 A 346
30. הריב"ש היה במשך תקופה ארוכה רבה של קטלונאי.
31. הרשב"ץ התפרנס במיורקה ממקצוע הרפואה ואילו באלג'יר שלא היה ביקוש לחכמת הרפואה נאלץ להתפרנס מן הרבנות. ראו: אליהו רחמים זייני, **פירוש על מסכת אבות: הוא החלק הרביעי מספר מגן אבות לרבנו שמעון בר צמח דוראן**, ירושלים: ארז, תש"ס, פ"ד מ"ה.
32. כך כתב רב העיר רבי רפאל ידידיה שלמה צור (1682–1729). תשב"ץ, הקדמה, ד"ה ומודעת וד"ה וכן. ראו גם: רבי יהודה עייאש (1688–1760), קונטרס 'דיני מנהגי ארג'יל', מודפס בסוף שו"ת 'בית יהודה' ח"א.
33. רבי אברהם בן טאוה היה מצאצאי הרשב"ץ והרמב"ן עמד בראש הישיבה באלג'יר, תשובותיו נקבצו בשני ספרים האחד, נדפס בטור השלישי של הספר "חוט המשולש" שהמדפיסים צירפוהו כחלק רביעי לתשב"ץ.
34. שו"ת תשב"ץ חלק ד (חוט המשולש) טור ג סימן י.
35. רבי יצחק מרעלי (1867–1952) בהקדמתו למחזור כותב: "המחזור הזה הביאו אותו אבותינו מספרד בעת הגרשם משם בשנת קנ"א (1391) והחזיקו בו רבותינו הקדושים הריב"ש והרשב"ץ צ"ל והנהיגוהו לדורות הבאים אחריהם."
36. הספרייה הלאומית, R 23 V 2883
37. שלמה מ. ד. ועקנין, 'תשובות חכמי אלג'יר ותונים בענין שינוי במנהג התפילה באלג'יר, **מקבציאל** כרך ל"ט (סיון תשע"ג), עמ' ל"ג-ק"ב.
38. מנהג המקובלים הוקבע בערך בשנת תקכ"ה (1765).

39. נהוראי בן סעדיה אזוביב, **חכמת מסכן: והוא ספר קרוב"ץ שנהגו לאומרם הקהל הקדוש שבעיר ארגיל יע"א**, ליוורנו: תקל"ב [מהדורה שנייה בשם 'חכמת המסכן' ליוורנו תקנ"ג], ואחר כך כמה מהדורות בשם 'קרובץ' ליוורנו תר"ב, שם תרכ"ה, שם תרס"ב]. יש אומרים שהמילה קרוב"ץ היא ראשי תיבות של הפסוק 'קול רינה וישועה באהלי צדיקים' (תהלים קיח טו), ויש אומרים שזה שיבוש של המונח 'קרובות' (קרובות=פיוטים) בהגייה אשכנזית.
40. גם בבתי הכנסיות של המקובלים שמרו על לחן ונוסח הפיוטים אלא שאמרום מחוץ לעמידה וברכות ק"ש בדומה למנהג הספרדים היום.
41. מטעם המחלקה למוזיקה שבאוניברסיטת בר-אילן בשותפות צוות הפונתיקה של הספרייה הלאומית והמרכז לחקר המוזיקה היהודית של האוניברסיטה העברית.
42. אדוין סרוסי ואריק קרסנטי, 'לחקר המוזיקה הליטורגית של יהודי אלג'יריה', **פעמים** 91 (תשס"ב), עמ' 31-50

דף זה נערך לאחרונה ב-10:26, 6 בנובמבר 2019.

הטקסט מוגש בכפוף לרישיון Creative Commons ייחוס-שיתוף זהה 3.0; ייתכן שישנם תנאים נוספים. ר' את תנאי השימוש לפרטים.